

A PIROS KÖNYV

Varga Zoltán Szökés című regényének újraértelmezése

V A R G A I S T V Á N

Az okok, hogy e sorok írója újra, immár harmadszor kézbe vette olvasásra Varga Zoltán *Szökés* című regényét, különbözőek. Utólagos tiszteletadás a könyv szerzőjének halála alkalmából: talán ez lenne az első, nem tagadom: érzelmi indíttatású ok. A másik talán az, hogy kíváncsi voltam, vajon milyennek látom most, lassanként vagy harminc évvel első megjelenése után. Harmadszor pedig azért, mert úgy éreztem, és ezt a könyv újbóli tanulmányozása igazolta, a *Szökéssel* és szerzőjével szemben szellemi környezete igazságtalan volt. Nem fogadta úgy, ahogyan értékei alapján megérdemelte volna.

A *Szökés* elbeszélője és egyben főhőse igazi narcisztikus jellem: mindig önmagáról beszél. Amikor emberekről és eseményekről számol be, akkor is az első helyen hozzájuk való viszonyulása a fontos. Így aztán természetes az, hogy a regény belső formája egy parttalan tudatáramlat, amely a szabad képzettársításon alapul. Amikor ebbe a tudatfolyamba belekerülünk, az elbeszélés áradata magával ragad bennünket. Az olvasás folyamata hamarosan rendkívül bonyolult kirakójátékká alakul át: töredékek óriási mennyiségét hordja felénk a tudatfolyam, és elrendezésük korántsem egyszerű feladat, de ha sikerül, akkor egy egyedülálló és szépségében elbűvölő kép áll előttünk. Halász Béla, az elbeszélő rengeteget közöl magáról, egy-egy alapelvét gyakran, szinte monomániákusan ismételve, igaz, mindig más-más alkalomból. Viszont tény az, hogy az életének nem minden szakaszáról számol be ugyanazon terjedelemben és intenzitással. És ez végeredményben így van a helyén: mindenki életében vannak fontos szakaszok és üresjáratok. Ha röviden és tárgyilagosan szükségzavással akarnánk elmondani életét, kiderülne, hogy valójában szokványeletről van szó. Halász Béla kívülről nézve átlagos ember, nem emelkedik ki környezetéből. Nem közli velünk, de valószínűleg középkorú, magá-

nyosan élő hivatalnok akkor, amikor elbeszéli életének alakulását. A *Szökés* a múlt felidézése, egy folyamat vége, egy döntés meghozatalának háttere. Hiszen alapjában véve a regény jelenidejében egyetlen dolog történik csak: Halász Béla felad egy levelet. Ez a levél egy életút összegezésének metaforája.

Hogyan is foglalnánk össze Halász Béla rövid életrajzát? Tájainkon született, apja ügyvéd, szülei még élnek. Már az iskolában kitűnt azzal, hogy érdekelte a szépirodalom, tagja volt az önképzőkörnek, írogatott, később egy-egy novellája megjelent. Ennek az érdeklődésének köszönhetően magyar nyelvet és irodalmat hallgatott az egyetemen, egy kis faluban volt magyartanárr. Megnősült, kislányuk született, majd elváltak. Otthagytta a pedagógusi pályát, és a közigazgatásban helyezkedett el fordítóként. A regény végén elhatározza, hogy kivándorol Ausztráliába. Amit elbeszél, az nagyjából mintegy harminc évet ölel fel, és a múlt század hetvenes éveinek elején zárul. Amint a fentiekből kiderül, Halász Béla élete látszólag átlagélet. Az, hogy ebből az átlagéletből hogyan lesz szépirodalmi mű, az már megalkotójának, az író Varga Zoltánnak köszönhető.

Halász Béla jellemének kibontakozását, alakulását és végleges milyenségét megalkotójának értelmezése szerint két tényező magyarázza: az egyik a gyermek- és ifjúkori élményanyag, a másik pedig a későbbiekben szerzett társadalmi tapasztalatok tömege. Ilyen szemszögből nézve a *Szökés* akár nevelési regénynek is tekinthető. Ha Halász Béla első jellemformáló élményei között kutatunk, akkor feltétlenül ki kell emelni nagyapja hatását. Ő tanította arra, hogy a „butaság szubsztancia, örök győztes, amivel szemben minden megengedett”. Ekkor alakul ki unokája elméjében az az alaptézis, miszerint „minden rossz a butaság szülöttje”. Élete későbbi szakaszaiban szinte kórosan utálja a buta és primitív embereket. („Én az ember felszabadítását úgy képzelem el, hogy az embert megszabadítjuk a butaságától, s nem úgy, hogy a butaságot szabadítjuk fel.”) Előre kell bocsátani, hogy Halász Béla tudatában minden túlfűtött, érzelmileg egzaltált állapotban van jelen. Így aztán a butaságot már nem is utálja, hanem egyenesen gyűlöli. Számára a butaság ellenpólusa az értelem. S amennyire gyűlöli az emberi butaságot, annyira hisz az emberi értelemben. Olyannyira, hogy az embereket osztályozná, és csak az értelemben, tudományokban hívőkből engedne értelmiségit nevelni. Igaz, önmagáról egyszer megjegyzi, hogy „úgy látszik, túl normális, túl racionális vagyok”, de máskor elismeri, hogy „mindig is jobban szerettem a hidegfejű gondolatokat és elhatározásokat az ösztönöknél”. Bevallja, hogy értelemimádata kóros („Mániáim közé tartozik, hogy egyedül az értelmet tekintem szeretni való emberi tulajdonságnak”), ugyanakkor közli velünk azt is, hogy „nincs érték értelem nélkül”. Ezen kétpólúságon (butaság–értelem) túl az elbeszélő még jó néhány „mániában” szenved.

Hogy „mániái” vannak, azt maga az elbeszélő is beismeri. Egyszerűen elfogadja őket, és velük él. „Kórosan kevés az érzékem a mámor iránt . . . semmi érzékem a vérségi kapcsolatokhoz”, mondja, sőt ezen túl hiányzik belőle a hazaszeretet érzése is. Általában az érzésekkel szemben fenntartást érez. Máshol az ellentmondás szenvedélyét említi, lenézését a humortalan emberekkel szemben. Utálja a primitív erőkultuszt, az agresszív ösztönök kiélését, az értelmetlen lelkesedést. „Semmit sem gyűlölök jobban az erőszaknál. Talán a hazugságnál is jobban. Végül is a hazugság szellemi harci eszköz, akár zseniális is lehet”, közli az olvasóval. Gyakran visszatérő témája a túlnépesedés problémája: „Hamar mániám lett a túlnépesedési kérdés . . . sok jó kis helyen elfér, csakhogy mi nem vagyunk jók, és ha nagyon összeszorulunk, bűdös lesz, máris büzlik a légkörünk, teleszellentjük a gyáraink füstjével, az autóinkkal, a rovarporunkkal.” Halász Bélát mániákusan érdeklik az emberek, az emberi kapcsolatok. Amikor tanított, mániája volt, hogy „amint valakiben csak egy parányival is többet érzek az átlagosnál, nyomban maximálisan ki akarom azt fejleszteni”. Bevallja, hogy „amint megismerkedem valakivel, nyomban a koponyáját lékelem meg, orvul, szimatolva pillantok bele”. Egy barátja jegyzi meg, hogy Halász Béla örökösen pszichologizál: érzelmeket boncolgat az értelem segítségével. De ez a lélektani elemzés nemcsak az őt körülvevő emberekre terjed ki, hanem önmagára is. („Nem a megszokott módon értve, úgy is mondhatnám, hogy egy kicsit mindig kívül vagyok. Látom magamat, okosabb vagyok az érzéseimnél.”) Állandóan boncolgatja tetteinek indítékait, viselkedésének és gondolatainak mozgatóit. Ezen elemzések folyamán kíméletlen önmagával szemben, hiszen utal lényének ambivalens jellegére. Ezzel magyarázható az a kijelentése is, miszerint „gyűlölöm a hülye, megalomániás álmaimat”.

Halász Béla a fentiekben felsorolt jellemvonásai némileg általánosítva örökölteknek minősíthetők, talán génjeiben hozta őket magával. De legalább ilyen jelentősek azok a tulajdonságai, amelyek társadalmi nevelésének eredményei. Mivel rendkívül kíváncsi és analitikus jellem, érthető, hogy a makrovilágban átéltekre nagy intenzitással reagál. Ezért feltétlenül érdemes felsorolni azokat a társadalmi élményeket, amelyekben Halász Béla részesült. Mindenekelőtt ki kell emelni azt a kijelentését, miszerint mindig távolságot érez maga és a világ között. Ennek köszönhetően kívülállóként szemléli a közvetlen környezetében történeteket. Ehhez talán nagyban hozzájárul sikertelen házassága. Póregyházán egy-egy alkalommal szívmengető érzésekben volt része, hála tanuló spontaneitásának, de egyes kollégák elviselhetetlenek voltak, és elűzték. A városban albérletben él, magányosan, hétfvégeken folyóiratokat és regényeket olvasgat, futó szerelmi kapcsolatokba bocsátkozik, tengődik. Szvedélye mások megfigyelése. Közvetlen élmények és másodkéz-

ből szerzett információk alapján arra a megállapításra jut, hogy az őt körülvevő világ alapján véve rossz, és valamit változtatni kellene rajta, bár „egyre kevesebbet hiszek az emberek nevelhetőségében”, vallja be. Az őt körülvevő emberekkel szemben álarcot visel, valóságos gondolatait kiszámított rokonszenkveltési technikával fedi el. Fordítói állást is azért vállalt, hogy a kulisszák mögé pillanthasson. Úgy találja, hogy a hatalom képviselői túl sok vidámsággal és gondtalansággal viszonyulnak a dolgokhoz, kevés bennük a puritánság, alapján véve csak saját hasznukat nézik. Jómaga képtelen összhangot teremteni nézetei és érdekei között. „Csontjaiban érzi”, hogy a társadalom szocialista átalakulása nem sikerült, a forradalmárokból, akik valaha eszmékért voltak képesek életüket feláldozni, nyereszkedők lettek, akik feladták eszméiket. Ami a jövőt illeti, azt borúlátóan ítéli meg: „valamit tennünk kell, mert tutajunk elsüllyed”.

Joggal tehetjük fel a kérdést: van-e Halász Bélának világnézete, úgymond tudományos tételeken kibontakoztatott eszmerendszere? Nincs. Helyette érzelmi-értelmi világképet alakított ki elméjében született tulajdonságai és a társadalmi nevelésben szerzett ismeretek alapján. Egy időben pártiskolába járt, tehát megismerhetett egy világnézetet, s erről így vall: „A marxizmust könyörtelenül okos dolognak tartottam, igen, mindenekelőtt az öreg fizekre szedő boncolgatásait szerettem, illetve szeretem még ma is, a késéles logikáját, sokkal inkább, mint amikor egy-egy önfeledt pillanatában tekintete a jövőbe réved, ilyenkor mintha egy ártatlan szemű gyermek kandikálna ki a szakálla mögül”. Halász Béla nem lehetett igazi kommunista, mert ő nem hisz, hanem gondolkodik. Vonzódik az utópisztikus társadalomképek iránt, amelyekben természetesen az értelem által felállított szellemi kasztok léteznének. Általában, talán azért, mert ő határozatlan, „mindig is vonzódtam azokhoz, akik csinálnak valamit, akármilyen ideológiai előjellel is csinálják”. Szilárd meggyőződése, hogy nehéz az embereket megváltoztatni, akárcsak a körülményeket. Elutasítja a nemzetieskedést, helyette valamiféle ködös kozmopolitizmust szeretne: „Legszívesebben gombnyomásra szüntenék meg minden népet, nemzetet, legyünk csak emberek, beszéljünk egy nyelven.” Ezentúl Halász Béla alapján véve mélyen moralista, amiről így vall egy elfeledtetés lezárásaképpen: „Persze a moralista is ágaskodni kezdett bennem, az én hülye, tizenkilencedik századi, keménygalléros és halbcilinderes moralistám, akit ha kirúgnak az ajtón, visszajön az ablakon.” Ezményképei azok az emberek, akik „sohasem tudják elfogadni a világot olyannak, amilyen”. Tisztában van vele, hogy ilyen kevés van. Talán magát is közéjük sorolná, de csak gondolati szinten. Halász Béla számára kétféle humanizmus létezik: „az ábrándokba kapaszkodó, amely képtelen, teljesíthetetlen követelményeket állít az ember elé, és az illúziótlan, amelynek már egyebe sincs, csak cinikus, sarokba szorító dilemmás

játéka". Véleménye szerint a képtelen humanizmus az „értékesebb”. Érzí, hogy viszonyulásában a dolgokhoz van valami rendellenes: „Én vagyok igazán megkergülve ezzel, ezért nem tudom sokszor éppen a legtermészetesebbnek számító emberi megnyilatkozásokat egyszerűen csak tudomásul venni, s találok nehezen utat magától értetődő dolgokhoz is.” Összegezve a fentieket talán leszögezhetjük, hogy Halász Béla világképe rendkívül összetett, számtalan ellentmondást foglal magában. A lényeges talán az lenne, hogy ismerve az őt körülvevő világ hibáit, szeretné azokat feloldani, de erre kevés esélyt lát. Mert Halász Béla életének központjában másvalami áll: egy olyan regény megírása, amely leleplezné ezt a világot. A regény megírásának vágya olyan méreteket ölt, hogy nyugodtan nevezhetjük az elbeszélő legnagyobb és minden cselekvésére kiterjedő mániájának. Ez a mánia valójában kóros.

Saját bevallása szerint „mimikriéletet” él. („Amióta gondolataimat és indulataimat rendszeresen magamba nyelem . . . újabban rendkívül könnyen cserélek arcot vagy inkább álarcot, már-már attól félek, hogy az igazit, a magamét egyszer végleg elhagyom valahol . . . folyton uralkodni kell magamon.”) Célja az, hogy a végsőig alkalmazkodó életmódjával beférközzék az emberek magánéletébe, mind több adathoz jusson, amelyek lehetővé teszik regényének megírását. Mimikriéletet élve noteszába titokban mindent feljegyz, amiről feltételezi, hogy írandó regényébe kerülhet, mondjuk a póregyházi kocsmában („. . . frissen szerzett benyomásaimat akartam feljegyezni . . . csendben jegyezgetek csak . . . mindent feljegyeztem, ami csak használhatónak látszott”). A noteszben „rengeteg bejegyzés, látszólag pletykaanyag, főleg a tervezett regényhez”. Miért akarta Halász Béla megírni regényét, tehetjük fel a kérdést. Egy helyen jómaga így válaszol erre a kérdésre: „Minél több oldalról megmutatni a dolgokat, így akartam ábrázolni a világot, amelyben élek, nem azért, mert szeretem, hanem mert ez van: ezt kell szeretni.” Dühös erre a világra, bár szeretnie kellene, a regény írása alkalom arra, hogy „kiírjam magamból dühömet . . . írásaimban tulajdonképpen a magam agresszív indulatait éltem ki”. Más helyen még konkrétabb választ olvashatunk a fenti kérdéssel kapcsolatban: „Regényemben könyörtelenül le akartam festeni azokat a burzsujokat, akik inkább azzá lettek, mint annak születtek.” Olyan regényt akart írni az egész „brancsról”, amilyent még senki sohasem írt. A nyilvánvalóan társadalombíráló regény ötlete valóságos rögeszmévé válik. Halász Béla elméjében „semmi sem fontos, csak a regény . . .”: „Mindent a leendő írósgomra tettem föl, mindent annak rendeltem alá. A munkámat, a barátságaimat, a szerelmeimet. Szándékosan téptem el minden kapcsolatszálát, tenyésztettem magamban a kívülállást, ha úgy tetszik, az elidegenülést. Lebegni akartam, félni elevenek és holtak fölött. Beleszerettem egy magatartásba, anélkül, hogy

tisztáztam volna, elég erős vagyok-e hozzá . . . képzelt íróságom belém fészkelte magát. Mégse lehetek nélküle.”

Tehát az elbeszélőben megvan a szilárd elhatározás, hogy egy regényt írjon, és ahhoz, hála mimikriéletének, megvan az anyaga is. A gondok akkor jelentkeznek, amikor e kettő alapján neki kell kezdeni az írásnak. Kerülgeti ezt a pillanatot („legfőbb ideje lenne végre komolyan íráshoz látni”), de rádöbben, milyen bonyolult folyamat az alkotás. Talán nincs türelme (tervezett egy abszurd abortuszregényt, „csak nem volt türelmem hozzá, mint annyi máséhoz, mindenbe csak belefogok”), sokat olvas, és úgy érzi, sohasem fog tudni úgy írni, mint az elismert írók. Ettől csömör és irigység fogja el, pedig régen azt hitte, tud írni. Utánozni nem akar, de az ugrást a mély vízbe csak halogatja. Rájön, hogy az íráshoz nem elegendő csak a hangulat, történet is kell hozzá, pedig úgy szeretne írni, hogy az „valóságosabb legyen a valóságnál”. Néha úgy érzi, minden összejött, nekikezdhethet az írásnak: „De ott a póregyházi kocsmában még komolyan arra gondoltam, hogy csak valami összefogó gondolatot kell találnom hozzá, vagy legalább valami érdekes keretet, anélkül az összegyűjtött anyag nem lesz egyéb pletykakrónikánál, szerencsésebb esetben riportregény-nél, pedig én többet szerettem volna kihozni belőle még holmi kisvárosi tablónál is.” Egy alkalommal utópisztikus regényének változatait is ismerteti nagy vonalakban, máskor szinte átkozza magát, hogy „én mindig csak mérlegelek . . . alighanem regényeimet is agyonmérlegeltem . . . örökké a cselekvésen innen maradok”.

És egy meleg májusi este Halász Bélát „cserbenhagyta mimikrije”. Elcsattan egy pofon, „az történt, aminek történnie kellett, előbb vagy utóbb, de elkerülhetetlenül”. A Pistinek adott pofon Halász Béla egyedüli merész tette, amely felszabadítólag hat rá, és örömmel tölti el. Elsősorban annak örül, hogy felszabadul az öt hosszú időn át nyomasztó, jellemét eltorzító mániájától: a regényírás kényszerétől. Most már nem érdekli regényének témája (az eltékozolt forradalom), az egész dolognak az értelme megszűnt, jegyzeteit eldobhatja. De előtte még előveszi őket, és „látnom kellett, hogy emeletes marhaságokat írtam össze”. Bevallja, hogy végeredményben minden emberi élet fontos, megszállott kétpólusos kategorizálási mániája téves. „Ha lenne regényem, már rég nem kellett volna írnom. Nincs regényem, nem is volt. Nem is lesz soha.” Pedig tettek helyett a kezdetben az írást vélte fontosabbnak. „Titokban mindig is éreztem önmagam csődjét”, vallja be a könyv befejező szakaszában. Döntéshozatalakor fontos szerepet játszik az is, hogy egyszeriben értelmetlennek találja regényének megírását: „Éppen csak minek? Mire jó? Kinek használ? Gyakran kérdeztem magamtól ezt, valahányszor regényemen rágódtam.” És újra jelentkezik a keménygalléros és halbcilinderes moralista, aki szerint „Jutka a regényem áldozata . . . és gyilkosa is talán”. Mert

félretette Jutka jelzését az öngyilkossággal kapcsolatban, fontosabb volt neki egy bírósági tárgyalásra mennie adatgyűjtésre regényéhez. Amint megszabadul a regényírás rögeszméjétől, azonnal megszületik benne a második döntés is: távozik ebből az országból. Mert valóságot szépitő nem akar lenni („Párját ritkító bértollnok lehetnék, ha megvolna a gyomrom hozzá, csakhogy bennem a szerep fordítva létezik, ma is mindig azt a véleményt van kedvem kimondani, aminek éppen legkevésbé ajánlatos helyet adni.”) S hogy mi akart lenni, arról metaforákban adja meg a választ: „Nekem nem az kell, hogy család, vityilló, kocsi . . . én magányos farkas akarok lenni, árvából lett jó katona, gerilla, igazságtevő szegénylegény, szellemi útonálló, nagyvadra induló lesipuskás vadorzó, akármí, csak futószalagon készült termék nem, síneken futó aprócska jármű.”

Mint a fentiekben azt több alkalommal is hangsúlyoztuk, Halász Béla „mániákban” szenvedő ember. Ezek a mániák közül a legerőteljesebb és egyenesen a kórosba átszapó („a mindent jobban tudás”) rögeszméje a regényírásról. Végeredményben nem derül ki egyértelműen, miért nem sikerült neki megírnia regényét. Megvolt benne a szándék, némi ismeretekkel rendelkezett a regényírás technikájáról, tetemes anyagot gyűjtött össze, röviden: megvoltak a feltételek ahhoz, hogy regényét megírja. De talán túl magasra helyezte a mércét, valami rendkívülit akart produkálni, és erre volt képtelen? Vagy egyszerűen Halász Béla nem rendelkezett a regényírás képességével? Vagy képtelen volt tárgyilagosan viszonyulni jövődöbeli regényének élő alakjaihoz, és ez a mély ellenszenv valósággal megbénította? Vagy mindezek a körülmények együttesen hatottak és bírták rá arra, hogy lemondjon tervéről? Tény az, hogy eláll a regényírástól, és ez életének legnagyobb csődje. Egyébként is élete minden szférájában csődbe jutott. Így aztán esetében hármass csődről beszélhetünk: csődbe jutott házassága, közéleti tevékenysége és alkotói vágyálma. S ha ehhez hozzátesszük kiábrándulását a társadalomból, akkor teljes mértékben érthetővé válik döntése: elszökik önmaga eddigi énje elől.

Hála az írónak, teljes jellemrajzot kapunk hőséről, a történetek elbeszélőjéről. Igaz, erősen túlsúlyban vannak azok az információk, amelyek írói elképzeléseivel kapcsolatosak, de ez érthető, hiszen ez áll élete központjában. Azonban sokat megtudhatunk egyéb tulajdonságairól is. Halász Béla igazi intellektuális alkat, hordozta magában az igazi értelmiségiek alaptulajdonságát: a minden iránt érzett szkepticizmust. Könnyen kivehető az is, hogy szintetizált figurával állunk szemben, amelynek összetevői a másodkézből szerzett információk és az író nézetei. Ahogyan egy helyen olvashatjuk: „Rendeteg szituációt, sőt érzést ismertem másodkézből, tele voltam kölcsöntapasztalatokkal . . .” Minden valószínűség szerint nem egyetlen pedagógus szolc mintául Halász Béla életútjának kibontakoztatásakor, hanem több embertől

gyűjtött adatok alapján alakult ki alakja az író elméjében. Ami pedig intellektuális gondolatvilágát, világképét és az íróssággal kapcsolatos válságát illeti, nos, azok minden kétséget kizáróan megteremtőjének legintimebb gondolatait tükrözik.

Szinte nincs még egy olyan műve Varga Zoltánnak, amelynek hőse ilyen mértékben „hasonlítana” rá, mint Halász Béla, ami gondolatvilágának megdöbbentő szélességét és mélységét illeti. Nincs talán egyetlen más hőse sem, aki ilyen expresszív módon reagálna az őt körülvevő világra, és ilyen kendőzetlenül kimondaná véleményét róla. Szintetizált jellege ellenére Halász Béla nagyon is élő ember, nem holmi eszmehordozó papírfigura. Hús-vér lény, aki a regény keretein belül hitelesen hat.

A *Szökés* néhány olyan jellegzetességgel bír, amelyek olvasmányossá és gondolati gazdagságát egyszeriben befogadhatóvá teszik. Ezek közül az első helyen kell kiemelni a regény nyelvezetét, hiszen a nyelv az, amely az olvasó irányába építi a hidat és arra hivatott, hogy az író mondanivalóját lehetőleg pontosan megformálja. A *Szökés* tulajdonképpen óriásmonológ, amely feltartóztathatatlannal hömpölyög felénk. A belső beszéd egyszerre hétköznapi és elmélkedő. A regényt olvasva mintha egy ember koponyájában lennénk. Így aztán mindenről első kézből kapunk tájékoztatást. Az esetek többségében hosszú mondatok bontakoznak ki, de ez sohasem történik az érthetőség kárára. Halász Béla filozofikus gondolatait épp a nyelvi egyszerűségnek köszönhetően könnyen tudjuk követni. A regényben itt-ott párbeszéd is van, ezek természetesen hatnak, mintha Halász Béla meg nem írt regényéből származnának. Van a regényben néhány szakasz, amely tömény expresszivitásával szinte elüt a regény szövegének egészétől, szinte teljes mértékben különbözik Varga Zoltán úgymond megszokott hangvételeitől, és egyedülállók nemcsak a regényében, hanem egyáltalában életművében. Gondoljunk csak arra a részre, amikor az elbeszélő közli, hogy lemond a regényírásról és közli, miért és kinek kellett volna azt megírnia. Ez a regényrészlet tömörségével és sajátos lüktetésével egyenesen szabadversnek tűnik.

Ami a belső formát illeti, az kiválóan megfelel az író számára legelfogadhatóbbnak tűnő írástechnikának. Ez pedig a szabad képzettársításon alapuló próza. A regény írásakor ez az írástechnika tájainkon még nem volt gyakori jelenség. A *Szökés* esetében az a csodálatos, hogy szinte tökéletesen megvalósul benne. Halász Béla gondolatai látszólag szertelenül csapongnak, de valójában az író nagyon is tudatosan, de ugyanakkor az olvasó számára észrevétlenül irányítja őket. Ki kell emelni azt is, hogy az asszociatív írásmód, mely első sorban a *Szökés* esetében, filozofikus töltetű, de nem zárja ki a tárgyi valóság megjelenítését. Ezek a részek remekül illeszkednek be a képekbe, és a regénybeli valóságot teljessé és hitelessé teszik. Utalni kell arra is, hogy az asszociatív

technika az írók nem löki vakvágányokra, funkciómentes kitérőkre. Minden epizódusa szorosan vagy lazán, de kötődik a regény fővonulatához. Az alkalmazott írásmód és nyelv egy sajátos és bizonyos szempontból nézve eredeti hangot eredményezett: Varga Zoltán e regényében a legegényibb hangján szól.

A *Szökés* egyik központi témája, s erre már utaltunk korábban néhányszor, a művészi, ebben az esetben az irodalmi alkotás problematikája. Arról van szó, hogy egy író egy regénybeli író nehézségeiről ír azzal, hogy a regénybeli író végül is eláll a regényírástól. Az elbeszélő Halász Béla utópisztikus elemeket tartalmazó regényt akart írni, de vállalkozása nem valósult meg. Lehet, hogy nem volt tehetséges megteremtője. Varga Zoltán úgy vélte, ő sem képes egy ilyen regényt írni. Így aztán a *Szökés* egy dugába dőlt tervről szól, de a megírandó regény helyett egy remek modern regényt olvashatunk az alkotás titkos mechanizmusairól. Halász Béla nem Varga Zoltán alteregója, de kétségtelen, hogy a műalkotás dolgában igenis az író gondolatait mondja ki. Olvashatunk arról, hogy az író az eredetiségre törekszik, tehát nem akar utánozni, gyakran megtorpan a célul kitűzött feladat előtt, lehetőségek bontakoznak ki előtte az íráskor, és nem tud dönteni valamelyik mellett, máskor túlságosan is hosszú ideig mérlegel, s közben ötlete elhalványul, sok az ötlete, de keveset valósít meg, rájön: az alkotáshoz nem elegendő egy érzet, konkrét történetre van szüksége, a valós valóság iránt érzett dühe elvakítja és megbénítja az írásban, egyáltalában a begyűjtött óriási regényanyagot képtelen hagyományosan, a nagy epika örökölt törvényszerűségeinek megfelelően regényvalósággá áttranszformálnia – mind-mind az írókat gyötrő gondok. A *Szökés* tehát nem nagyrealista társadalmi regény, hanem vallomás arról, hogy az elbeszélő (és mögötte talán az író) képtelen volt olyat megírni. Ugyanakkor az az érzésünk, hogy a helyette megírt *Szökés* esztétikai értéke olyan magas, hogy valószínűleg felülmúlta volna a meg nem írt regényéét. Ez természetesen csak merő feltevés. Vannak a regényben konkrét utalások arra, s ezeket már idéztük, miszerint Halász Béla (és talán Varga Zoltán sem) nem látta értelmét egy hagyományos technikával megírt nagy ívű társadalmi regény megírásának. Mert Halász Béla kritikusan viszonyult a valós valósághoz, a regény megírása tett lett volna annak érdekében, hogy ez a valós valóság jobb irányba kanyarodjék, de úgy vélte, nem váltott volna ki ilyen hatást. Akkor pedig van-e értelme az írásnak? Mai szemmel, amikor az írás sajnos már magán- és nem közügy, pedig a társadalomról szól, Halász Béla lemondása a regényírásról nagyon is érthető, bár megteremtője Varga Zoltán, úgy vélem, igenis hitt a leírt szó erejében. Egész életműve ezt bizonyítja.

A *Szökés* Varga Zoltán írói életútjának delén készült: 1972 januárja és novembere között. Ugyanakkor ez a regény jelenti talán alkotóművészetének csúcspontját is. Társadalmilag egyetlen műve sem ennyire konkrét, nem tartalmaz

ennyi önéletrajzi elemet. Találunk benne utalásokat előbbi írásaira, azokra, amelyek akkor foglalkoztatták és azokra, amelyeket később megírt. De nemcsak az író írásművészete csúcának tekinthető a *Szökés*. Csúcsot jelent a vajdasági magyar prózában, sőt: mondhatjuk, a közép-európai szocialista országok prózájában is alig van vetélytársa. Az idő távlatából nézve igazi európai regénynek tűnik. Ugyanakkor a *Szökés* példa arra is, hogy értékes alkotásainkat nem becsüljük megfelelően. Ezt részben igazolja a regény recepciója. Alig néhányan foglalkoztak vele, de részletes elemzés tárgya a mű, amikor is a vizsgálódás a leírt szövegre támaszkodott volna, és igyekezett volna feltárni a regény minél több aspektusát, egyelőre még nem volt. Még folyamatban volt közlése részletekben a *Híd*ban, amikor 1972 decemberében Bori Imre Az olvasó jegyzetei című rovatában (*Magyar Szó*, Kilátó) felhívta a figyelmet a regény egyik jellegzetességére. Tudniillik véleménye szerint a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején tanúi lehettünk, ahogyan ő mondja, a realitás betörésének a jugoszláviai magyar regényirodalomba, és erre példa a *Szökés* is. Konkrétan a regény egy jelenetére utal (Halász Béla anyaggyűjtés céljából népszámlálóként buzgólkodik), és azt szó szerint idézi is. Bori Imre pozitívumként értékeli a valós valóság megjelenítését a regénybeli valóság keretein belül. Egyébként a regényre, mint művészi teljesítményre, a *Híd*ban való megjelenése után egyedül e sorok írója reagált (*Üzenet*, 1974). Amikor a *Szökés* könyv alakjában megjelent, akkor a visszhang érthetően nagyobb volt. Írással jelentkezett Szloboda János Az újraolvasott regény címen (*Tiszavidék*, 1990). A könyv méltatóját még korábban megragadta a regény témájának időszerűsége (szerinte az az „ideiglenes külföldi munkavállalás”, azontúl a kisebbség fogása) és cikkében kiemelte, hogy „mindezek a felvetett kérdések a mai napig sem veszítettek időszerűségükből, és éppen ezért a *Szökés* mindmáig érdekes és aktuális olvasmány”. Véleménye szerint ez a regény a „liberális” korszak végét jelenti a vajdasági magyar regény történetében, amely a „valóságot tárja fel”. Ezzel mintegy visszatér Bori Imre gondolatához. Szloboda János írásában kitért a regény megjelenésének történetére is, igyekezett választ találni a kérdésre, miért késett kiadása könyv alakjában. Vajda Gábor Korai felvilágosultság című cikke (*7 Nap*, 1990. november) már a regény több jellegzetességére igyekszik felhívni a figyelmet. Azonnal leszögezi, hogy „újabb irodalmunk kiemelkedő alkotásáról van szó”. Vizsgálódásainak, amelyek túlnőnek a standard könyvismertető keretein, központjában a regény társadalombíráló mozzanatai állnak. „Realisztikus látomás”-nak látja a regényt, amely leleplezte a kor látszatait, feltárt „egy züllési folyamatot, vagyis a társadalmi degeneráció jeleit igyekezett tudatosítani”. Ezzel magyarázza a tényt, hogy könyvként csak majdnem húsz év késéssel jelenhetett meg. Kitér Halász Béla alakjának elemzésére is, aki „egyénsége épségét igyekszik megmenteni s ez

alig-alig sikerül neki”. Szerinte a főhősben a szerző a feladatukat nem teljesítő értelmiségiek sorsát írja le. Csak említi Halász Béla (és az író) alkotói vívódásait. Egyértelmű a cikk végén kimondott véleménye: „Varga Zoltán könyve az újabb magyar irodalom egészében is kiemelkedő jelentőségű.” A *Híd*ban Gerold László közölte észrevételeit a *Szökés*ről (1990. decemer). Írása nemcsak a *Szökés*ről szól, hanem a romániai Lászlóffy Csaba *A szökés* című regényéről is. Tudniillik szerinte a két könyv között nemcsak címbeli hasonlatosság áll fenn. Úgy találja, hogy a *Szökés* központjában a hős lelkivilága s ezzel együtt a társadalomról felmutatott kép áll. Az előbbiről mindent megtudhatunk a választott formának (belső monológ) köszönhetően. Fontos számára az a tény, hogy az író a *Szökés*en keresztül „kimondja a közölhetetlent, az olvasó jólesően veszi tudomásul, hogy erre sor kerülhet – legalább az irodalomban”. Itt mintha újra Bori Imre észrevétele jelentkezne, de immár szélesebb, a társadalmi recepcióra vonatkoztatott közegben. Ezenkívül Gerold László részletesebben elemzi Halász Béla szépirodalmi terveit is. Szerinte számára az írás itt „magavigasztalás . . . ami legalább látszatfüggetlenséget biztosít . . . a kiírás csak átmeneti jellegű, önámítás”. „Az írás lázadásnak hitt menekülés”, szögezi le elemzése lezárásaképpen. Gerold László olvasatában időnként bőbeszédű a regény, de „szuggesztív olvasmány”. Helyéről a kortárs regényirodalomban a cikk írója nem szól. E sorok írója második munkáját a *Szökés*ről az *Üzenetben* (1990. október) jelentette meg.

1991 végén Varga Zoltán rövid nyilatkozatot adott Pertics Péternek, amelyet a *Tiszavidék* közölt (Maradni vagy menni?). Az író nyilatkozatában elsősorban az akkor égető társadalmi és emberi kérdésekkel kapcsolatban mondja el röviden véleményét. Ezenkívül szól a *Szökés* megjelenésének körülményeiről is. Egyéb szépirodalmi vonatkozású adat az interjúban nincs. Viszont feltétlenül fel kell figyelni a következő mondatra: „Nem tudom függetleníteni magamat a körülöttem történő eseményektől.” Többek között ennek az alkati adottságának köszönhetjük a *Szökés* születését.

Egyébként, úgy érzem, Varga Zoltánt bántotta a *Szökés* szegényes recepciója, amiről talán ajánlása tanúskodik, amelyet a regény könyv alakjában történt megjelenésekor írt e sorok írójának. „Varga Istvánnak, a regény első és eddig egyetlen észrevevőjének, döntse el, talál-e valamit most is még benne. Szeretettel és barátsággal Varga Zoltán. Zenta, 1990. július 19.” Mert e sorok írója már amikor folytatásokban megjelent a *Híd*ban, értékesnek találta a *Szökést*. Olyannyira, hogy beköttette, és az íróval dedikáltatta. Ez az egyedi példány piros színű.